

ІДЕНТИЧНІСТЬ І МОДЕРНІЗАЦІЯ: ПРОБЛЕМА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕФОРМАЦІЇ

Розглянуто проблему теоретичного осмислення проблем модернізації пострадянських суспільств. Показано зв'язок ідентифікувальної уяви особистості з дійсним ходом модернізації.

Ключові слова: ідентичність, модернізація.

Рассматривается проблема теоретического осмысления проблем модернизации постсоветских обществ. Показана связь идентифицирующего воображения личности с действительным ходом модернизации.

Ключевые слова: идентичность, модернизация.

The article deals with theoretical understanding of the problems of modernization of post-Soviet societies. The connection between the personal identifying imagination and the actual course of modernization is shown.

The keywords: identity, modernization.

Формулювання проблеми. Стратегія мультикультуралізму як інструменту самовизначення сучасного соціального суб'єкта в умовах модернізації суспільного простору має враховувати зворотну дію такої соціальної технології. Критики модерну розуміли його раціональність як підпорядковану девелопментальним інструментальним завданням людської діяльності суб'єктивність (Theory of development; Developmentalism – концепція модернізації для незахідних народів, що абсолютизує принцип залежного розвитку та наслідування незахідними народами західних у справі модернізації). На думку критиків модерну, такий «інструментальний суб'єкт» гідний «смерті», гідний подолання. Сучасні гуманітарії намагаються створити в рамках стратегії постмодерну образ історично нової суб'єктивності, здатної прорватися за межі девелопментальної інструментальності. І в цьому розумінні правомірно протиставити інструментальну й комунікативну дії. Інструментальне поневолює екзистенцію соціального суб'єкта, комунікативне її осмислює, сприяє її самоформуванню, тобто вільному, усвідомленому знаходженню нової ідентичності в умовах модернізації. Це, як нам здається, коректно у зв'язку з очікуваннями суспільствознавців, схильних вважати кризу ідентичності однією з умов перетворення архаїчного за способами соціального зв'язку «населення» пострадянських країн, що модернізуються, у «нації». Однак і сьогодні «пострадянські нації» – об'єкти, які все ще слабо ідентифікуються. Тому дослідження, присвячені зв'язку концептів «ідентичність» та «модернізація», вважаємо актуальними.

Ступінь розробленості проблеми. На головне питання ідентичності «Хто я?» неможливо відповісти, не ототожнюючи себе з тією чи іншою спільністю людей. Модернізаційні ж процеси філософи ідентичності пов'язують з можливостями національних спільнот. Сучасні теорії нації представлені напрямками примордіалізму

та конструктивізму.

Примордіалізм (Ю. В. Бромлей, Л. М. Гумільов) вважає нації біосоціальними організмами, певними одвічними історичними цілісностями, свого роду «субстанціями» або «даностями».

Конструктивізм (Е. Геллнер, Б. Андерсон, В. О. Тишков) вважає нації ідеологічним конструктом, результатом дискурсивної діяльності соціальних акторів: ідентичність «задана» соціальному суб'єкту, «не нації створюють націоналізм, а націоналізм створює нації».

Конфлікт примордіалізму і конструктивізму не вичерпаний і сьогодні. Але ми вважаємо, що саме конструктивістська методологія ідентичності соціального суб'єкта ближча до суті справи політики модернізації і може бути теоретичною основою нашого дослідження. Пафос нашого дослідження спрямований на наукове розуміння меж реїфікувальної дії головної фігури ідеології – «субстанції», яка виступає у сфері національного проектування у формах – «українці», «німці», «росіяни» тощо.

Метою статті є теоретичне обґрунтування ідентифікувальної уяви особистості з дійсним ходом модернізаційних процесів.

Виклад основного матеріалу статті. Залишаючись на природничо-наукових позиціях, доведеться визнати, що об'єктивний закон існування людини в навколишньому природному середовищі той же, що й закон існування живих організмів у середовищі проживання – виживання. Але виживання тварин адаптивне, а виживання людини адаптивно-адаптувальне, тобто людина на відміну від тварин пристосовує середовище проживання під свої потреби. Наука довела, що між природним і соціальним світом існує особлива форма руху матерії – технологічна. Першим наголосив на існуванні цього руху Ф. Енгельс у «Діалектиці природи» (1873–1882). Звичайно, технологічний рух не обмежується рамками промисловості, він властивий усій людській практиці й має глобальний характер, але суть від цього не змінилася: суспільство й природа завжди розв'язують властиву їм колізію через «проміжну фазу», де специфічно зливаються природне й соціальне за посередництвом технічної форми матерії та технологічної форми руху матерії.

Історія демонструє, що хоч у цілому людство і прогресує, однак внесок різних суспільств тут неоднаковий. Усезагальний принцип соціального розвитку, сформульований на основі загально-соціологічного закону «відповідності» К. Маркса, твердить: щоб оптимально «змінювати суспільство», треба передусім вчасно приводити виробничі відносини у відповідність з характером та рівнем розвитку продуктивних сил. Саме це вершили і вершать суспільства, але ступінь рішучості та результат у них різний.

Ланцюг історичних випадковостей і тенденцій призвів до того, що саме західна християнська цивілізація першою не змогла адаптуватися без нових джерел енергії – водяної пари, мінерального палива, електрики і, нарешті, атомного розпаду. Нова техніка й технологія були настільки могутніми, що більшість культур світу не могла ігнорувати цей факт. Суспільство або гинуло, або намагалося адаптувати й упровадити в себе елементи могутності західної цивілізації. Цей рух назвали модернізацією суспільства.

Звичайно під класичною модернізацією пропонують розуміти перехід від

традиційного («закритого») суспільства до сучасного («відкритого»), від феодалізму до капіталізму, від общинного колективізму до індивідуалізму. Модернізація – це насамперед індустріалізація як машинне, переважно велике виробництво у всіх галузях народного господарства та створення індустріальної культури, яка надзвичайно поліпшує зручність людського життя, умови існування людини.

Здається, що тільки наукове знання соціальних процесів у змозі прояснити ситуацію оптимізації модернізації традиційних суспільств. Але необхідно враховувати, що соціальні науки виникли на Заході. Вони відповідали рівню західної раціональності та служили цілям західної модернізації як у концептуально-світоглядному сенсі, тобто були джерелом легітимації соціального розвитку, так і в соціально-технологічному сенсі, тобто були джерелом забезпечення функціонування західної соціальної системи. Поширення цих наук та їхній розвиток в інших країнах стали частиною поширення західного досвіду модернізації. Але традиційним суспільствам, на відміну від сучасних західних, властиве релігійно-міфічне, а не наукове обґрунтування соціальних трансформацій.

Оскільки модернізація здійснюється на основі наукової раціональності того, як мають змінитися сутнісні риси традиційного суспільства, є певні моделі переходу до сучасного стану, тобто моделі модернізації: вестернізація і наздоганяльна модель.

Вестернізація – це модель процесу переходу від традиційних суспільств до сучасних шляхом прямого перенесення структур, технологій і способу життя західних суспільств. Розрізняють вестернізацію як модель модернізації і вестернізацію як частину будь-якої іншої моделі, тому що запозичення західних зразків завжди неминуче при модернізації. Ініціатором вестернізації зазвичай ставав сам Захід, і формою її здійснення була переважно колонізація.

За своїм впливом і значенням вестернізація визначає і сьогодні основні процеси у світі. Вестернізація посилює перетворення історії у всесвітню. Але це відбувається не так, що мову можна вести про абстрактну схожість культур або загальний закон розвитку, а як про реальне і часто-густо насильницьке проникнення сучасних західних суспільств у традиційні. Саме в цьому сенсі національно-визвольні «контрреволюції» і сьогодні залишаються реакцією на одну-єдину революцію – виклик Заходу як вестернізацію.

Модернізація наздоганяльного типу створює явну нерівність, оскільки на шляху модернізації в глобальному масштабі ніхто нікого не чекає. Світ продовжує інтенсивно змінюватися, наприклад, країни багаті «Півночі» переходять від індустріального етапу до постіндустріального, а наздоганяльний бідний «Південь» стає вічно наздоганяльним.

Нервозність ситуації навколо усвідомлення даремності наздоганяльної стратегії та модернізації взагалі підігривається ідеологією радикальної зміни традиційної ідентичності («ідентичність соціального суб'єкта» є символічний засіб політичного об'єднання з «одними» й дистанціювання від «інших»). Вважається, що класична модернізація незахідних країн пов'язана з драматичним перевертанням усіх цінностей і засад, радикальною відмовою від власної культури та ідентичності. І дотепер складається враження, що західна модель розвитку, яка вимагає зміни ідентичності, – шлях усього незахідного світу. Здається, що вимога зміни ідентичності відповідає

всім модернізаційним процесам.

Формулювання завдання змінити ідентичність у модернізаційних теоріях – це вимога тих нових рамок самоотождення, які б відповідали або принаймні не суперечили б західним цінностям, що укорінені в західному християнстві, наприклад, трудової (бажано протестантської) етики. Проблема зміни ідентичності у ході модернізації в конкретному випадку (наприклад, сім'ї) ставиться радикально, а саме вимагає елімінавання патріархальних відносин.

У повсякденній мові теоретичне твердження про необхідність зміни ідентичності полягає у вимозі, щоб, наприклад, українець або інша людина незахідного суспільства чинила б у своїх життєвих ситуаціях так само, як європеєць або американець.

До середини ХХ століття модернізація сприймалася як імітація Заходу, це була одна з аксіом розвитку. Колізії модернізації та недоліки наздоганяльної моделі прагне розв'язати «нова модель модернізації» – «постмодернізація», не настільки радикально антитрадиціоналістично спрямована. Цю стратегію ще називають викликом Азії, а саме новою можливістю розвитку без руйнування власної культури. Однак наскільки це можливо?

Вважаємо, вивчення генези й становлення модернізації західних суспільств – корисний урок для майбутніх реформаторів пострадянського простору. Тут діє загальне правило життя людей: за кожною технологічною революцією іде революція соціальна. Але перемога соціальної революції неможлива без перемоги нового світогляду. Повалення старого, колишнього способу життя стає можливим тому, що його супротивники створюють історично новий світогляд: «теорія стає матеріальною силою, як тільки оволодіває масами».

Модернізації за західною калькою для незахідних культур, як здається, не вистачає головного. Мова йде про рух змирщення західної культури. Змирщення розвінчує священне, протверджує суспільство. Змирщення звільняє світ від чар, робить відносини розумними, прозорими, гуманними. Змирщення формує громадянське суспільство й правову державу, а в далекій перспективі – асоціацію вільних трудівників.

Що така емансипація можлива, нам демонструє нова й новітня історія Західної Європи. Релігійна революція ХVІ ст. – «усезагальне священство», здійснена М. Лютером та іншими реформаторами, перетворила ченців у мирян, перетворивши мирян у ченців, – у протестантизмі відбулося змирщення християнської ідеології. Однак таке духовне сальто-мортале звільнило людину від зовнішньої «ідеологічності», поглибивши внутрішню. Протестантизм не дав правильного розв'язання проблеми ідеологічної емансипації, однак правильно сформулював її – правильний метод полягає у змирщенні ідеології взагалі. Змирщення ідеології, яке розкрив К. Маркс, стає в остаточному підсумку її самозапереченням: ідеологія, втілюючись «миряними» в практику, перестає бути ідеологією, тобто ідеалістичною, ілюзорною самосвідомістю. Цей рух зміг схопити й геній Наполеона Бонапарта (див. його «Думки»): гармата вбила феодалізм, чорнило вб'є теперішній суспільний устрій.

Цю схему (логіку) утілення будь-якої ідеології та теорії (ширше: культури як створення певного символічного універсуму) можна як прискорювати, так і гальмувати. Тут має величезне значення соціокультурна політика або політика

ідентичності.

Так, модерн як культура мислення по-справжньому сучасного соціального суб'єкта політично ототожнює, ідентифікує себе не стільки з минулим, скільки з майбутнім. А це є проектна, утопічна діяльність. Головне ж в утопіях – ступінь утопічності. А це вже філософське формулювання проблеми людини («хто я?»), її «знаходження» за посередництвом ідентифікувальних механізмів практики та теорії, визначення й перевизначення «себе» серед «інших». Проектувати себе – шукати себе серед інших – це спосіб життя людини. Потреба в соціальному проектуванні (категоризації соціального простору) формується у людей в умовах принципового тиску навколишнього соціального середовища. Проектування людської реальності є філософія як своєрідна утопія (техніка символічного можливого). До символічних продуктів належить і феномен ідентичності. Проектна діяльність людини виражена політичною боротьбою за ідентичність, тобто боротьбою за свідомість і самосвідомість.

Це можливо, тому що людина як соціальний суб'єкт завжди більша сама за себе, і в цьому розумінні завжди більша за наявне соціальне, наявне символічне. Тут мова йде про те, що в епоху приватної власності або речових відносин людина «стає» (уявляється) річчю серед інших речей. Бути річчю – означає не змінювати свого буття. Так, «речовість» людини виражається в тому, що суспільний поділ праці частогусто приковує на все життя людину до якої-небудь сфери діяльності. Особливо це виражене у станових, кастових суспільствах. Але людина – не річ, хоча «простаки» схильні ототожнювати людину з річчю, схильні до використання людей як лише засобу (речі) для досягнення власних цілей. Відносно себе будь-яка людина болісно переживає свою долю як речі. Тому людина прагне не залишитися річчю, а подолати таке – речове – буття. Цю потребу людини назвемо «проектом», проектом власного життя. Постійне проектування, подолання наявного буття (справа лише в ступені) – ось чим ми всі зайняті. Саме проектна діяльність людини зрештою приводить до трансформацій соціального, отже, до трансформацій символічного. І те, що слухним виявляється матеріалістичне розуміння історії, історії як природничо-історичного процесу, не змінює тієї ситуації, що рушійною силою історії є базисні потреби особистості.

І якщо розглядати досягнення народів з боку розвитку їхньої ідеології (етичної зокрема), то стають зрозумілими проблеми модернізації громадського життя цих народів. Так, практика транзитивних соціокультурних переходів, наприклад для пострадянських суспільств, показала, що тут класична модернізація у формі вестернізації як наслідування у всьому Заході реалізується здебільшого у вигляді субкультури дозвілля, але не праці. Як справедливо вважають суспільствознавці, тонка внутрішня гра західної культури, що полягає в балансуванні між аскезою праці і гедонізмом дозвілля та споживання, на відстані не уловлюється. Дійсно, чужа культура не може передати іншим свою аскезу, а ось її зовнішні плоди у вигляді високого рівня споживання, комфорту, індустрії дозвілля й розваг виявляються найбільш зрозумілими (приємними), отже, доступними. У такому суспільстві загального споживання споживацтво стає домінантною потребою (цінністю). Якщо ж мати на увазі продуктивну систему Заходу, в основі якої лежить культура праці («до

справи!»), професійної відповідальності, законслухняності тощо, то щодо цього одностороння вестернізація скоріше віддаляє, ніж наближає нас до західної моделі суспільства.

Доведено, що не можна побудувати капіталізм західного типу без його духовних передумов, зокрема, протестантської етики трудової аскези. Тому й викликає особливе незадоволення теза про лінійність ходу історії й тверді вимоги девелопменталізму як рятівної прозахідної моделі модернізації.

Як писав сам К. Маркс («Лист до редакції "Вітчизняних записок"», 1877), його критики неодмінно хотіли перетворити Марксів історичний нарис виникнення капіталізму в Західній Європі в історико-філософську теорію про всезагальний шлях, яким приречені йти всі народи, які б не були історичні умови, у яких вони опинилися. Мислитель підкреслював, що події різьоме аналогічні, але відбуваються у різній історичній обстановці, приводять до цілковито різних результатів. І що ніколи неможна досягнути розуміння цього стану справ, користуючись універсальною відмичкою у вигляді якої-небудь загальної історико-філософської теорії, найвища добротність якої полягає у її надісторичності.

Нелінійність складних процесів, до яких відносять і соціальні, є сьогодні визнаним фактом. Дискусійним для філософії й науки є питання про те, чи існує спрямованість у самій динаміці нашої сучасності.

Незахідні народи засвоїли західну культуру споживання, але не культуру виробництва. Так, споживчі настрої «колишніх радянських» переконливо виразив філософ-гуморист М. Жванецький в оповіданні «Емігрант»:

«Крізь щілини в асфальті – бліді паростки волі й жалюгідні питання до тих, що виїхали.

– Скажіть, ви повернетесь?

– А ви зробіть як треба, й ми повернемося.

– Добре. А що саме зробити?

– Зробіть свободу й достаток, зробіть культуру й пересування, і ми повернемося.

– Гарзд. Добре.

...

– Але цього мало, герр, треба і культуру, і ввічливість, і вимиті продукти, і тишу ранками, і чисте повітря, і різні машини, і сосиски з капустою, і пиво, і чіткість, і пунктуальність, і вікові демократичні традиції...

– Так це ж буде Німеччина!

– Отоді ми й повернемося».

Отже, Захід нас «таких» сприйме не як ділових партнерів, а тільки як споживачів своєї західної продукції, що, власне, уже й відбувається.

Дійсно, є велика різниця в тому, як цивілізована людина сама себе адаптує, самовизначає, і в тому, як «варвари» можуть бути пристосовані до всього. Представники західної культури визнають тільки такий вид паритетної ділової комунікації, коли ділові партнери поділяють головну цінність західної ділової культури – індивідуалізм як індивідуальні ініціативу, відповідальність, право, винагороду. Це у них. А це у нас – колективізм як відкритий родинний протекціонізм, клановість та кумівство.

Тут доречно відзначити концепцію культурного лага (запізнювання) американського соціолога У. Огборна («Техніка і соціологія», 1938), згідно з якою зміни в економіці, технології можуть значно випереджати зміни в соціокультурній сфері. У. Огборн справедливо вважав, що «культурне запізнювання» стане однією з найважливіших проблем сучасного суспільства, враховуючи зростаючу швидкість науково-технічного прогресу. Так, для проведення політичних реформ достатньо шести місяців, економічні реформи можна здійснити за шість років, але зміна стилю життя, культури мислення потребує кількох поколінь. Очевидно, що недостатньо, щоб думка прагла до дійсності, треба щоб і дійсність прагла до думки, тобто соціокультурний прогрес є не справа думки (декретів), а справа історії.

Як розраду для «транзитивних народів», що вперто тримаються споживчої сфери, доречно навести деякі об'єктивні світові тенденції, які показують логіку суспільного розвитку: «розумну людину закон веде, а дурну тягне».

Так, у цілому зняття конфлікту між суспільним способом виробництва й технологічним розгортається навколо «закону відповідності», який сформулював К. Маркс: «відповідність виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил суспільства». Мова йде про поступальну комунітаризацію геокультури, комунітаризацію як об'єктивний процес змирщення або усупільнення праці (на відміну від платонівської, морівської, кампанеллівської й інших утопічних комунітаризацій як усупільнення власності), комунітаризацію, яка визріла не в голові філософа-мораліста як блага побажання «справедливості» людству, а в народних масах як насущна соціально-значуща потреба усупільнення засобів виробництва: характер виробництва став суспільним, залишилося взаємооднозначно погодити з ним систему суспільних відносин. Тому К. Маркс і сформулював науково-технологічне завдання: пізнати закон об'єктивного руху усупільнення людства й створити оптимальні умови для його виявлення.

Отже, не усупільнення власності, а усупільнення праці. Усупільнення праці або байдужість до окремого виду праці припускає історично розвинену, науково-технічну систему видів праці (де немає науково-технічної революції – там касти й стани). Таке становище є історичним продуктом і відповідає розвиненій капіталістичній формації. Економіка капіталізму веде до концентрації, усупільнення виробництва у величезних підприємствах, де вже не можуть «фізично» керувати окремі особистості – експропріаторів експропріують. Цілі галузі перетворюються в одне суцільне колосальне підприємство. Легко уявити й суспільство, що функціонує як єдине підприємство. Усупільнення праці є дійсний, об'єктивний, соціокультурний рух, тому й коректною є етична вимога соціальних інженерів оптимізувати цей рух.

Більше того, можна говорити про майбутнє суспільство, у якому при регулюванні людської діяльності мораль, основана на волі, посяде місце права, основаного на примусі. Домінування моралі не настане до того часу, допоки в суспільстві існують класи, які регулюють свої виробничі відносини правом. Але в суспільному виробництві, щоб не було анархії, можлива тільки одна система регуляції. У класовому суспільстві – це право, оскільки класова солідарність звернена не всередину, а назовні, тому в рамках класових відносин мораль ніколи не зможе замінити силу права. Розвиток же виробництва безкласового суспільства

спрямовуватиметься вже не дією суспільно сліпих сил, отже, не правовим примусом, а добровільним рішенням людей. Питання виробництва тим самим стає моральним питанням.

Таким чином, сучасна теорія комунікативної дії, у якій поєднуються науковість і моральність, висувається на передній план. Совість залежить від знань і від усього способу життя людини: людина зазнає мук совісті, які виникають, коли суб'єктивні бажання людини повстають проти об'єктивних поглядів її власного розуму. Недаремно ж вікова народна мудрість свідчить: «Той, хто збільшує знання, збільшує скорботу», «Менше знаєш – краще спиш». Мислити єдність науковості й моральності і є головним у сучасному мультикультурному соціальному просторі.

Висновки. Теорія лише тоді точно відображає світ, коли вказує оптимальні шляхи його зміни. Немає нічого більш практичного, ніж наукова теорія. Головний ефект класичної теорії модернізації, вважаємо, полягає в «принципі відповідності», а саме «виробничі відносини мають відповідати характеру й рівню розвитку продуктивних сил суспільства». Це «мають» не дозволяє нам звільнитися від болісного обов'язку брати участь у цьому процесі й оптимізувати його. Саме тому науковою й, отже, моральною (совість залежить від знань, тобто суб'єкт лише остільки «має», оскільки знає, що «може»; знати – значить упізнавати себе в певній «історії», ідентифікувати себе з нею, звідувати радість від її впізнання) буде легітимація постмодернізаційної теорії розвитку, якщо під останньою розуміти модернізацію на основі власної, але нової національної ідентичності. А це й означає проектувати себе з урахуванням майбутніх технологій виживання. Тоді сучасну адекватну політику національної ідентичності можна виразити словами поета радянського періоду В. В. Маяковського з поеми «Добре!»: «Батьківщину славлю, яка є, але тричі – яка буде».

І останнє. Проект модерну незавершений. Пострадянські народи потребують соціокультурної реформації. Їм треба творити в собі нові ідеали майбутнього життя і відкинути забобон, що вони епігони.